

Kulturhistorisk förstudie

Den hävdade utmarken

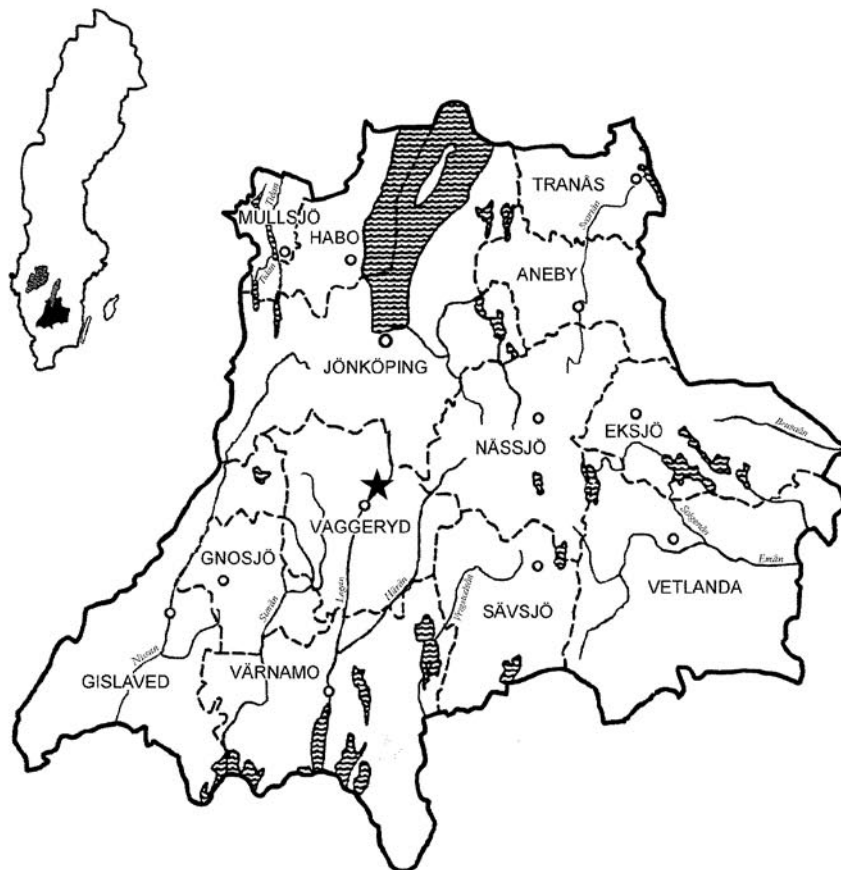
*Kulturhistorisk förstudie inför bildande av naturreservat
inom Östermoskog, Vaggeryds stg 375 m fl
Byarums socken i Vaggeryds kommun
Jönköpings län*

Kulturhistorisk förstudie

Den hävdade utmarken

Kulturhistorisk förstudie inför planerad naturreservat inom
Östermoskog, Vaggeryds stg 375 m fl

*Byarums socken, Vaggeryds kommun
Jönköpings län*

Rapport, foto och ritningar: Ådel V. Franzén
Grafisk design: Anna Stålhammar
Tryckning och distribution: Marita Tidblom

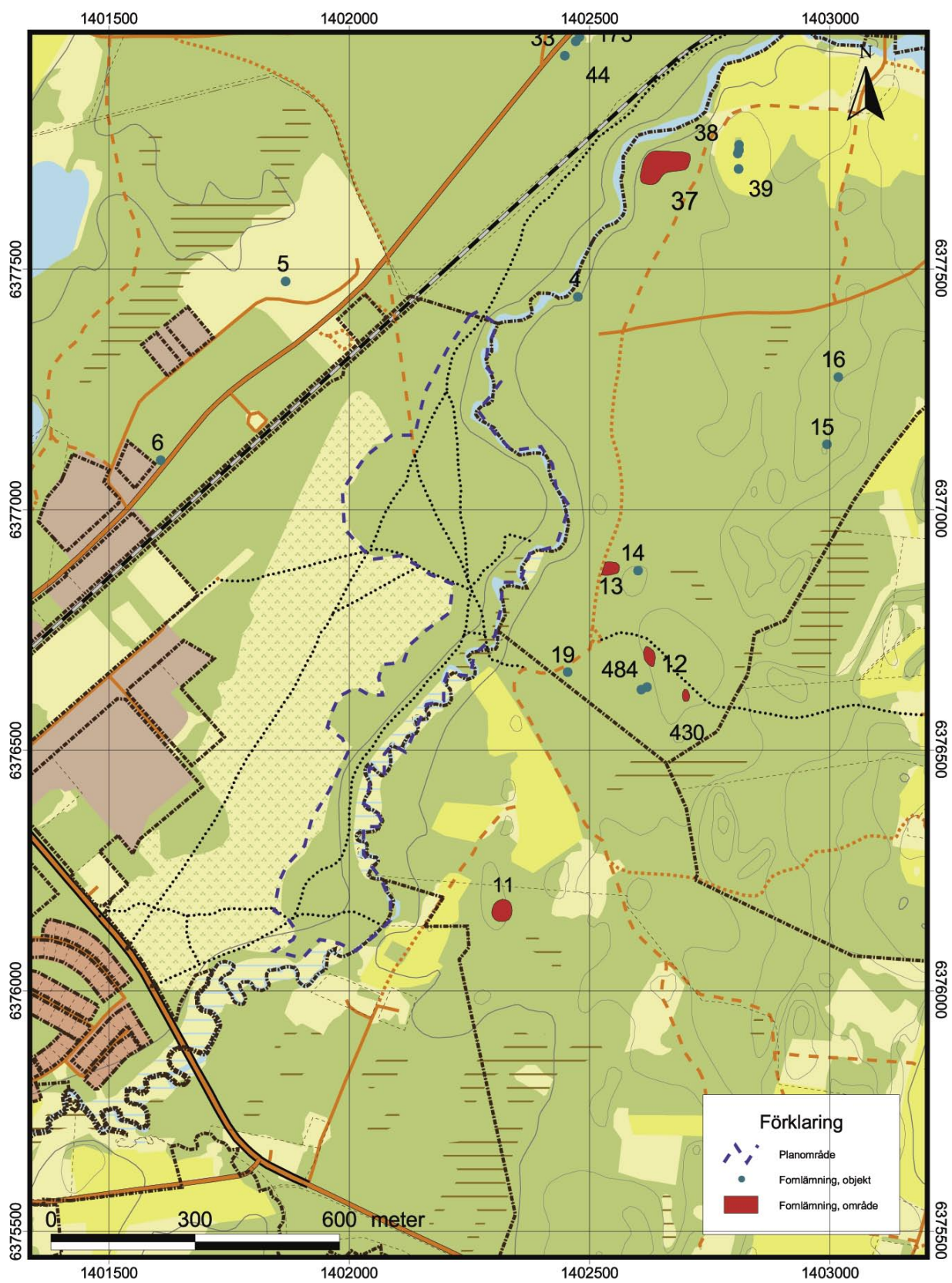
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd: Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande 94.0133

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2006

Innehåll

Inledning.....	5
Omfattning	5
Målsättning	5
Metod.....	6
Topografi.....	6
Fornlämnings- och kulturmiljö	6
Bygden kring Östemoskog.....	8
Den bebodda utmarken	9
Torpet Moen	12
Kolningsskogen Östermoskog.....	14
Sammanfattning.....	16
Fynd	16
Åtgärdsförslag	17
Administrativa uppgifter.....	18
Referenser.....	19
Tryckta källor.....	19
Muntliga källor.....	19
Arkiv.....	19
Kartunderlag	19
Figurförteckning.....	20
Tabellförteckning.....	20

FIGUR 1. Utdrag ur digitala fastighetskartan. Blad Vaggeryd 5E 6a.

Inledning

Den kulturhistoriska förstudien har kommit till på initiativ av Vaggeryds kommun. Planerna på att upprätta ett naturreservat i Östermoskog kan ses utifrån det faktum att Vaggeryds industrimark under de senaste åren ökat allt mer i omfattning och närmar sig ån Lagan i öster. I dag finns ett strövområde mellan industriområdet och Lagan, ett område med stigar där boende i närområdet rastar hunden eller bara tar en skogs promenad. I området bedrevs tidigare ett blädningsbruk och i dag dominerar tall och gran på sandmomarken. Delar av området kom dock att drabbas av stormen Gudrun år 2005 vilket lett till att det här och var finns öppnare partier med rotvältor och stubbar. Området ägs i dag av Vaggeryds kommun men har tidigare tillhört Missionkyrkans domäner.

Reservatsområdet (analysområdet) ligger i dag som skogbeväxt utmark. I äldre kartor kan man följa utmarkens historia och det framkommer då att moarna väster om Lagan har varit aktivitetsområden med kommunikationsleder, torpbebyggelse, hävdade ångar längs med Lagan samt att här har bedrivits kolningsverksamhet.

När naturreservat skall bildas brukar intressets fokus ligga på den biologiska aspekten och områdets naturvärden. Rena "naturlandskap" står dock inte att finna någonstans i Sverige eller annorstädes. Mänsklig påverkan kan spåras i alla landskap i olika utsträckning. Det är därför viktigt att tillmäta kulturella värden lika stor roll som naturvärdena eftersom ett landskaps karaktär tillkommer som en växelverkan av naturmässiga förutsättningar och mänskligt handlande. Den sektorsuppdelning av *natur* och *kultur* som dominerar dagens planeringsideologi är olycklig och hör förhoppningsvis snart till historien.

Fält- och rapportansvarig för den kulturhistoriska förstudien var Ådel V. Franzén, Jönköpings läns museum. Beställare var Hans Göransson, Tekniska kontoret, Vaggeryds kommun.

Omfattning

Det aktuella området omfattar ca 22 ha och är beläget längs med och väster om Lagan. Området är mellan 100 och 400 m brett och sträcker sig ca 1,4 km i SSV-NNO riktning (FIGUR 1).

Målsättning

Den kulturhistoriska förstudien har syftat till att erhålla en helhets-syn på landskapets utveckling i ett långt tidsperspektiv. Förstudien har vidare syftat till att lyfta fram och belysa ett områdes karaktär och särdrag. Inför bildandet av naturreservat är det speciellt intressant att få ett grepp om områdets äldre hävdhistoria. Den tidigare hävden har på olika sätt format dagens landskap och hävden har

varit en förutsättning för de floristiska och biologiska värden vi hittar i området i dag.

Metod

Den kulturhistoriska studien består av arkiv- och kartgenomgång, excerpering av relevant hembygds litteratur samt fältbesiktning. Bland relevanta register kan nämnas fornminnesregistret och ortnamnsdatabasen F-topo. Äldre kartmaterial har excerperats från Lantmäteriets i Gävle web-service ”Arkivsök” och från lantmäterikontoret i Jönköping.

Topografi

Området väster om Lagan kan beskrivas som en flack till kuperad momark belägen ca 200 m ö h. Öster om Lagan vidtar en ås och området stiger upp mot ca 265 m ö h med byarna Nöthult och Bäck belägna på en avsats i den långsträckta åsen på ca 220 m ö h. Åt nordväst sker en måttlig stigning upp mot Gärhovs ägor på ca 220 m ö h. Berggrunden i området är yngre syeniter, lättvittrande bergarter ingående i den så kallade Vaggerydsformationen. Öster om Lagan finns även inslag av granit. Jordarten inom analysområdet är sand, men åt nordväst mot Byarums sockencentrum vidtar ett större sammanhängande moränområde.

Ån Lagan utgör analysområdets östra gräns. Åns närområde åt väster präglas av ett ca 20-50 m brett sankmarksbälte. Sjöar finns ca 2 km åt nordost samt ca 1 km åt väster.

I områdets södra del vidtar omedelbart Vaggeryds samhälle och i sydväst, Östermo industriområde. Analysområdet har aldrig präglats av intensivt jordbruk utan har en mycket påtaglig utmarkskontext, som ett resursområde för skog- och utmarksnäringar samt för mindre torpbebyggelse.

Fornlämnings- och kulturmiljö

Inom det planerade naturreservatet finns inga registrerade fornlämnningar, dock antecknas på underlaget till den ekonomiska kartan att kolbottnar finns i området. Kolbottnarna speglar den kolningsverksamhet som pågått i området under de århundraden som bönderna i trakten levererade kol till järnbruken vid Götafors. Icke desto mindre ligger analysområdet i en mycket rik fornlämningsmiljö om man vidgar det geografiska perspektivet. I tabellen nedan redovisas de fasta fornlämningarna inom ett ca 1 km stort område kring analysområdet (FIGUR 1). Fornlämningarnas spridning visar vissa geografiska mönster som gör att vi kan inringa olika förhistoriska bygder eller kärnområden. I Vaggerydstrakten kan vi tydligt

se hur förhistoriska gravar från bronsålder och äldre järnålder söker sig till uppdragna lägen och ligger i SSV-NNO gående stråk som sammanfaller med de åsformationer som finns på ömse sidor om Lagan. I motsättning till de spridda gravarna av bronsålders- och äldre järnålderskaraktär ligger gravarna från yngre järnålder samlade på gravfält. Gravfälten är således färre till antalet men kan var för sig innehålla många gravar.

TABELL 1. Fasta fornlämningar och andra kulturhistoriska lämningar inom ca 1 km från det undersökningsområdet. Genomgången sker fastighetsvis från sydöst åt nordväst. Läsas tillsammans med kartan, FIGUR 1.

Fastighet	Raä nr	Status	Typ	Beskrivning	Datering
Gärahov	43	R	Grav	Rest sten, 1,2 m h, 1,1 m br, 0,3 m tj. Avsmalnande upptill.	Äldre järnålder
Gärahov	173	Övrig	Fornlämningsliknande bildning.	Område med naturbildningar i form av sandkullar.	
Gärahov	33	R	Grav	Rest sten, 0,55 m h, 0,35 m br och 0,2 m tj. I området finns en hålväg och en kolbotten.	Äldre järnålder
Gärahov	44	R	Gravar	Två resta stenar, ca 1,5 m h, 0,8-1,25 m br och 0,3 m tj.	Äldre järnålder
Mölna	38	R	Gravar	Tre övertorvade stensättningar, 5-10 m i diam, 0,2-0,6 m. En av gravarna är skadade.	Järnålder
Mölna	39	R	Grav	Stensättning, rund, 12 m i diam och 0,6 m h. Övertorvad. Kantkedja.	Äldre järnålder
Mölna	37	R	Gravfält	50 gravar bestående av 1 hög, 7 runda stensättningar, 3 domarringar, kvadratiske stenkretsar och resta stenar.	Äldre till yngre järnålder
Vaggeryd	5	Borttagen	Gränssten	Borttagen rest sten, 0,55 m h, 0,5 m br och 18 cm tj. Troligen gränsmarkering.	Efterformatorisk tid
Mölna	16	Övrig	Odlingsröse	Röjningsröse, 9 m i diam och 0,7 mh.	Efterformatorisk tid?
Mölna	15	R	Grav	Domarring, 7-8 m i diam betående av sju stenar.	Äldre järnålder

Vaggeryd	6	R	Offerkast	Offerkast i form av rishög, 1,7 m i diam och 0,75 m h. Flyttad ca 8 m från ursprunglig plats.	Modern tid
Mölna	14	R	Grav	Kvadratiskstensättning, 10 m sida och 0,8 m h. Övertorvad. Ställvis synlig kantkedja.	Äldre järnålder
Mölna	13	R	Gravfält	Bestående av 2 rundastensättningar, 5 domarringar och stenkretsar, 13 resta stenar och klumpstenar.	Äldre järnålder
Mölna	12	R	Gravar	Två domarringar och en rest sten.	Äldre järnålder
Mölna	19	Övrig	Skärvstensförekomst	Ett 5 m br kol och sotlager med skärvsten ca 0,5 m under markytan.	Osäker
Mölna	484	R	Gravar	Två resta, numera kullfallna, stenar.	Järnålder
Mölna	430	R	Gravfält	Bestående av 3 klumpformiga stenar, 1 rest sten och en rundstensättning.	Järnålder
Bäck	11	Övrig	Fornlämningsliknande bildningar	Område med fornlämningsliknande förhöjningar.	

Bygden kring Östermoskog

År 1770 utgavs Samuel Rogberg och Erik Rudas ”Historisk beskrivning om Småland i gemen etc”. Detta verk, som anlitas flitigt när man vill ha en beskrivning av en bygd vid 1700-talets senare del, är egentligen ingen historiebok, utan mer ett topografiskt och näringsgeografiskt uppslagsverk där varje socken i Kronoberg och Jönköpings län speglas i en sammanfattande text. Låt oss se på några av de karakteristiker som Rogberg och Ruda beskriver för Byarums sockens del (skrivningen har moderniserats):

”Jordarten är rödalv, sandblandad och föga svartmylla. Socknen består mest av 2:ne stora åsar som sträcker sig från N till S, och är här icke någon by, utan allenast strödda gårdar. Eljest är denna trakten besvärlig av ganska lös och djup sand, som gör åkerbruket svagt och vägarna besvärliga. Allmogen tager sin mesta näring ur järnarbetet och körslor för bruken. Skogen är tillräcklig, mest av furu, till kolning och bräddor/.... / Säteriet Gärdehov 2 hemman med 12 torp och god skattlagd mjölkvarn. Denna egendom är bland de bästa i socknen, både till åker och äng. Har mycket skog, gott fiske och skälig åbyggnad.” (Rogberg och Ruda 1770:641-643).

Beskrivningen speglar en socken med något begränsade möjligheter vad gäller jordbruk, mycket på grund av de sandmoar som dominerar socknen. Att inga byar finns i området utan endast ensamgårdar är dock inte helt rätt. Byn Taglarp redovisas för 2 skattehemman år 1508 och Vaggeryd för ett skatte- och ett frälsehemman vid samma tid. Det äldsta skriftliga belägget från Byarums socken berör gården Nöthult som omnämns redan i början av 1200-talet. Gården antecknas som ett Nydalaklosterhemman. Gården Bäck utgjorde även det ett klosterhemman när det omnämns för första gången år 1365, liksom Mölna (1420). Gårdarna Övrabo och Gärde omnämns som biskopshemman i Biskop Brasks jordebok 1510. Inte bara gårds- och bynamn har avsatt skriftliga spår. En kvarnström antecknas vid Götatorp år 1500 och forsen eller Götafors omnämns år 1531 medan järnbruket vid Götafors tillkom senare. Bruket fick sina privilegier år 1692. Vad gäller utmarksområdet Östermoskog finns inget omnämnande i äldre källor.

Trots beskrivningarna av de dåliga förutsättningarna för jordbruk så kan vi med säkerhet säga att gårdar som bedrev åkerbruk fanns i området under tidig medeltid och mycket tyder på att flera av de nämnda gårdarna har rötter ner i förhistorisk tid. De första skriftliga beläggen säger ingenting om när gårdarna etablerades, men vi *vet* åtminstone att de var etablerade när de för första gången finns medtagna i en jordebok från ett kloster, en biskop, en adelssläkt eller kronan. Vad vi kan anta är att samtliga gårdar hade stora utmarksområden till förfogande. Sandmoarna som inte i första hand var lämplig odlingsmark kunde istället fungera som betesmark och längre fram i tiden som kolningsskog.

Den bebodda utmarken

I tider av befolkningsökning har bebyggelsen sökt sig nya vägar, från kärnbygderna och ut mot utmarken. Tre stora demografiska expansioner kan beläggas under de senaste 1000 åren. Det har varit långsamma processer och de har avlösts av demografiska nergångsperioder eller perioder av emigration. Under sen vikingatid och tidig medeltid växte befolkningen i Sverige och tusentals nya gårdar etablerades inom och utanför den förhistoriska kärnbygden. Från ca 1350-1480 inträdde en demografisk tillbakagång, den så kallade senmedeltida agrarkrisen. Gårdar lades öde och bygden "krympte" ihop något.

Under 1500-talet ökar åter befolkningen och nya gårdar togs upp, en process som stimulerades av Vasadynastin genom skattefrihet för torp och nybyggen under uppbyggnads- och uppodlingsperioden. En torpexpansion kan beläggas under 1600-talets slut då indelningsverket började tilldela indelta soldater egna torp.

Perioden mellan ca 1750 och 1850 var en ny demografisk uppgångsperiod som framför allt kom att resultera i att den icke man-

talsatta bebyggelsen i form av torp och backstugor ökade markant. Torpen och backstugorna kom att bli belägna i utmarksområden, på gränsen mellan inägor och utmark samt i anslutning till mindre samhällen, gärna utmed en väg.

En del av torpen var hantverkstorp, andra dagsverkstorp till säterier eller bruk. Till torpen och backstugorna hörde oftast begränsade inägor, bestående av åker och äng samt någon beteshage. Utmarken nyttjade torparen ofta gemensamt med moderbyn eller modergården.

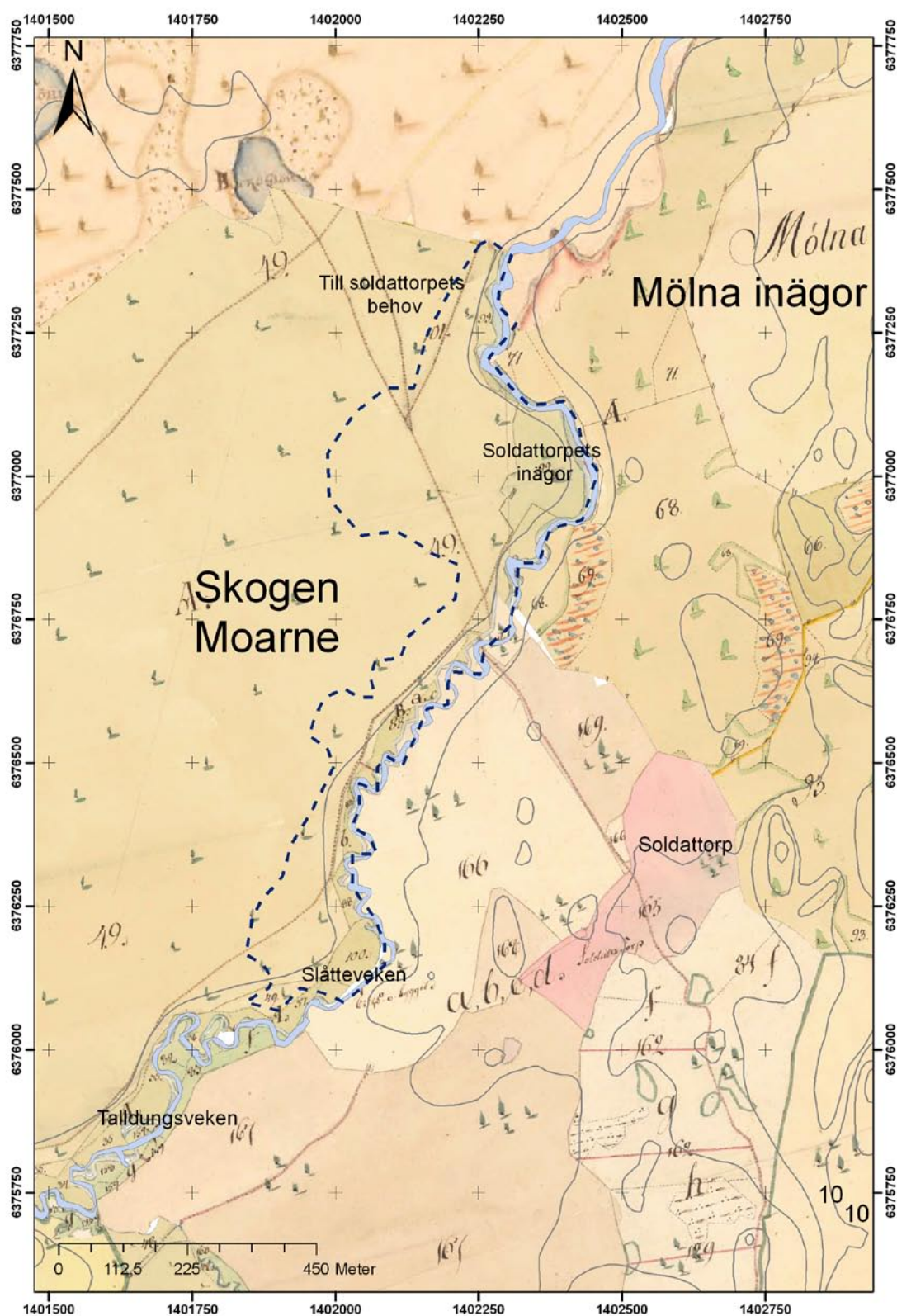
Tack vare aktiva hembygdsföreningar med ett stort intresse för genealogisk grundforskning vet vi ofta en hel del om vilka människor som bebott torpen och hur länge de var bebodda. Så är tillfället även i Byarums socken där hembygdsföreningen genom sina årsskrifter har förmedlat värdefull kunskap om torpen och backstugorna i området (framför allt genom hembygdsforskarna Anna Lisa Hermansson och Ingemar Ingefjäll).

När Vaggeryds utmark storskiftades år 1803 upprättades en karta som ger oss en möjlighet att studera hur naturreservatsområdet såg ut och användes vid denna tid (FIGUR 2). Lagan avgränsade Vaggeryd bys ägor åt öster men om vi tittar på området väster om ån ser vi att det intill ån fanns slåttervekar, alltså ånåra sankängar som slogs för madhö. Dessa har namn som Stora vecken, Lilla hagängen och Talldungsvecken, det senare ett namn som bekräftar bilden av de tallbeväxta moarna utmed Lagan. Följde man ån norrut kom man till platsen för Vaggeryds soldattorp, Moen. På kartan markeras området med en hussymbol. Kring huset har åkrar varit belägna men dessa har ej ritats ut på kartan utan hela området beskrivs som "Soldatens inägor". Strax söder om soldattorpet fanns en bro över Lagan och i anslutning till bron vägar åt norr och söder. Strax väster om soldattorpet fanns ett vägskäl där tre mindre vägar från norr strålar ihop och blir till en väg som fortsätter ner mot bron. Strax norr om bron och söder om soldattorpet fanns ytterligare ett vägskäl där vägen från torpet och söderut skär vägen ner mot bron.

Under 1800-talet kom två backstugor att etableras söder om soldattorpet. Dessa finns med på lagaskifteskartan från 1863-1864 (FIGUR 3).

De många små vägarna har varit delar av ett lokalt vägnät som knutit ihop socknens gårdar och torp och som har löpt längs med Lagan ner mot Vaggeryds by och vidare söderut. Huvudvägen i nord-sydlig riktning gick någon mil längre västerut förbi Byarums kyrkby, där E4:an var belägen fram till ombyggnationerna vid 1990-talets mitt.

Längs de mindre färdvägarna vandrade människor och boskap och det var givetvis viktigt att boskapen hölls borta från åker- och ängsmark längs vägarna. Därför var åängarna längs med Lagan samt soldattorpets ägor omgärdade med trähågnader som stängde inne och skyddade mot betande djur. På kartan finns varje hågnad

FIGUR 2. Kartorna från tiden för storskiftet, årtiondena kring sekelskiftet 1800, visar Östermoskog som ett utmarksområde som genomkorsas av flera vägar. Längs med Lagan finns ängar och torpet Moen som etablerades ca 1680 markeras med inhägnade inägor men utan hussymbol.

utritad och visar på ett intressant sätt hur området vid 1800-talets början skiljer sig från dagens landskap (FIGURERNA 1, 2 OCH 3). I dag är moarna ner mot ån öppna och tillgängliga för var och en som strövar längs med ån. För 200 år sedan var åängarna en viktig foderresurs som slogs till hö och som skulle skyddas mot tramp av människor och fåkreatur.

Torpet Moen

Letar man på den ekonomiska kartan finns inga spår efter soldattorpet Moen. Torpet etablerades som soldattorp under Mo härads kompani av Jönköpings regimente och vi vet att den första soldaten, Håkan Trulsson, gift med Märta, bodde här redan på 1680-talet (Ingefjäll och Hermansson 1995:108-113). Läget för soldattorpet är i dag markerad av hembygdsföreningen med en skylt. Omkring ytan där torpet legat finns röjda ytor som avgränsas av terrasserings och låga sandvallar. I området finns en vegetation som speglar äldre hävd i form av lieslätter och bete (området har inventerats av David Göransson, skogsstyrelsen). Vi har således de fysiska lämningarna efter bebyggelse och odling samt biologiska spår efter gammal hävd. Och vi har Byarums hembygdsförenings årsböcker där vi kan studera historien om torpet genom de människor som bodde där.

För att sätta in soldattorpet i ett sammanhang kan det vara av intresse att axplocksvi göra nerslag i Moens personhistoria. För en fylligare läsning rekommenderas Ingemar Ingefjäll och Anna Lisa Hermanssons artikel om torp och backstugor i Byarums hembygdsförenings årsbok år 1995.

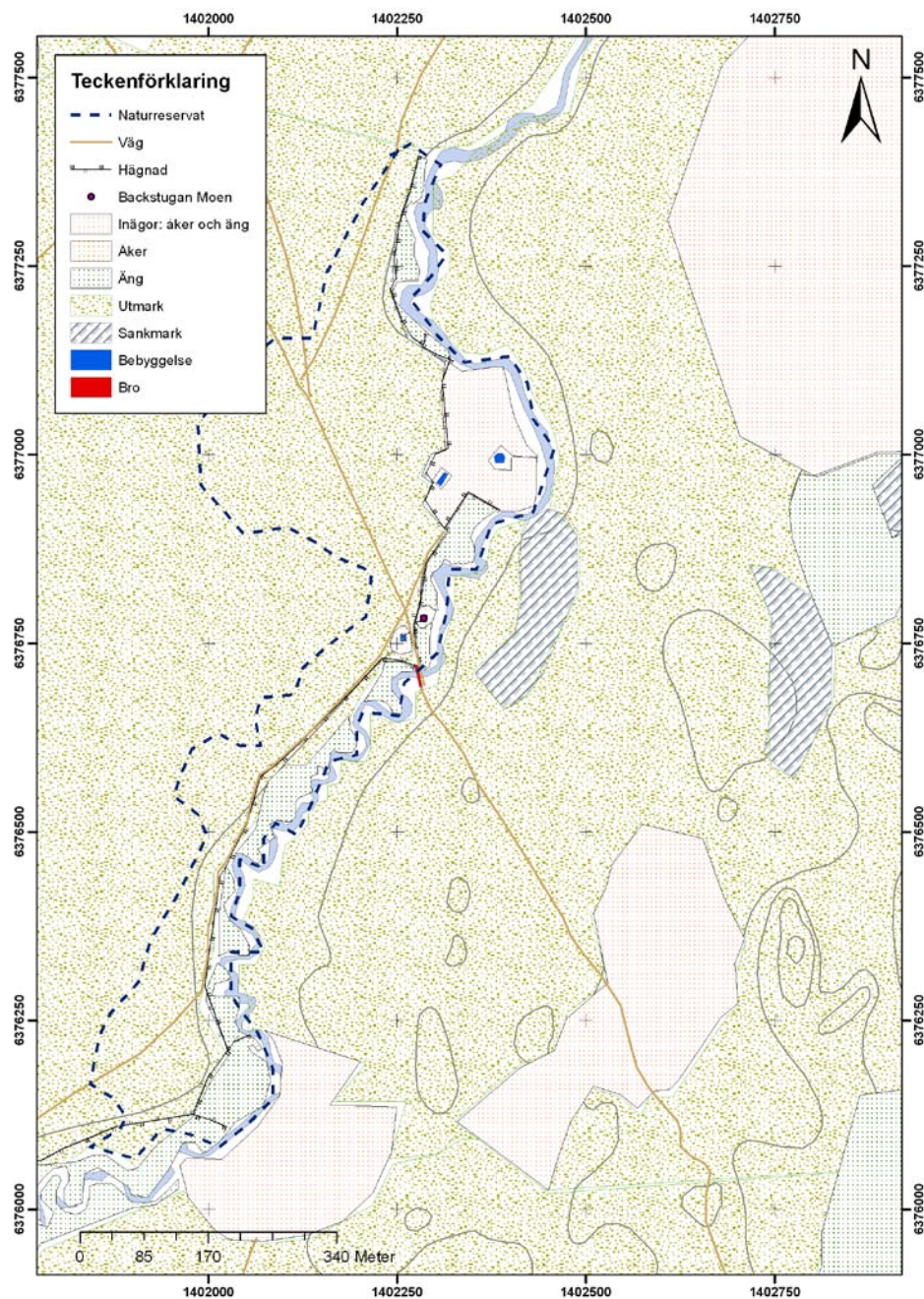
Soldaten Håkan Trulsson var född på Vaggeryds gård. År 1698 var han förlagd i Wismar och när han försvinner ur hävderna är han på väg till eller redan vid Poltava. Soldaten Jöns Jönsson deltog i fälttåget i Norge 1718-1719 medan soldaten Sven Larsson-Roting var roddare på galären "Töva Litet" under kriget mot Ryssland 1724 innan han samma år dog i rödsot på Åland. Erik Roting som begär och får avsked från roten år 1785 efter trettio år som soldat hade deltagit i Pommerska kriget. Sven Petersson-Lif deltar i kriget mot Ryssland 1788-90 och utmärker sig där.

Efter 1790 ändrar sig de personliga ödena, Sverige gick in i den fredsperiod som med mycket få avbräck pågått fram till idag. Men soldaterna finns med, nu i det civila samhällets uppbyggnad. Nils Gudmunsson-Lind skadas i armen vid arbete på Göta kanal under början på 1800-talet. Värre gick det för Johannes Andersson Hjert-Sköld som skadades så svårt i huvudet, att han blev lam vid en bergsprängning för Trollhätte kanal ca 1840.

Soldaterna och deras uppdrag är väl dokumenterade och som framgår av axplocket ovan var det människor som varit långt utanför socknens gränser ibland i krigsföretag som kunde vara i flera år.

Icke desto mindre fanns det ett jordbruk som skulle hållas i gång medan soldaterna var borta i härnad. Soldathustrur, barn samt ofta soldatens släktingar, pigor och drängar befolkade de små soldatorpen. Deras historier som utspelades hemmavid berättas inte lika ofta och deras liv är inte lika väldokumenterade.

Soldatorpet blev vakant år 1837 och övergick till att bli backstuga. Torpet flyttade något söderut, närmre bron över Lagan. Bron skall ha hetat Tolvens bro efter en backstugusittare med efternamnet Tolf. På Lagaskifteskartan från 1864 finns inte torpet Moen med, däremot finns de två backstugorna som också fick namnet Moen

FIGUR 3. En förenklad karta av området vid Östermoskog ca 1830-1840. På kartan är torpet Moen och de två backstugorna vid samma namn medtagna. De två backstugorna var belägna vid vägmotet mellan vägen söderut mot Vaggeryd och vägen mot Bäck som passerade Lagan vid den markerade bron. Medan inägomarken till torpet var betydande fanns troligen endast enstaka täppor och några små åkerplättar kring backstugorna.

något söder därom. En av backstugornas senare öde var att flyttas in till kvarteret Smedjan i Vaggeryd ca år 1920 varefter det kom att tjäna som uthus.

Området för torpet heter idag Moagärdet och betecknas som en samfällighet på den ekonomiska kartan.

Anledningen till denna utveckling kring torpet Moen är att betona den historia som finns i landskapet. De mest oansenliga lämningar kan, sedda i sin rätta kontext, spegla en del av Sveriges historia. Torpet Moen speglar, genom de som bodde där, Sveriges stormaktstid och fredstid, samt indelningsverkets upplösning och hur torpen övergår till backstugor, rivs eller flyttas allt eftersom samhället ändrar karaktär.

Kolningsskogen Östermoskog

Götafors bruk är det som ligger närmast Östermoskog och Vaggeryd och det förefaller rimligt att den kolning som skedde i området framför allt gjordes för avsättning till Götafors. Bruket var ett av flera i trakten mellan Jönköping och Värnamo. I Byarums socken fanns även järnbruk vid Eckersholm och vid Byarum.

Götafors etablerades år 1692 efter två decennier av stridigheter mellan Peder Håkansson, ägaren till den i norr belägna Eckersholms järnbruk och ägaren till Götafors, Britta Sofia Strömberg. Håkansson ville inte ha ett konkurrerande järnverk i närheten och försökte genom dels sabotage, dels rättsliga processer förhindra upprättaden av ett järnbruk vid Götarp. Dock hade Fru Strömberg rätten och de omkringboende bönderna på sin sida och år 1692 utfärdade Bergskollegiet privilegier till järnbruket Götafors (Lönnberg, 1953:659-662).

I samband med de syneförrättningar som gjordes av skogen upprättades protokoll där de omkringliggande byarna och gårdarnas skogsresurser beskrevs. Gärhov och Mölna sades ha ymnig skog till kolande, Nöthult och Bäck medelmåttig kolskog, Vaggeryd ymnig och överflödig (Ibid:662-663). Det var således ingen brist på skog till kolning och en intressant upplysning ges om sättet på vilket man vid denna tid kolade. Bönderna hade, när synen genomfördes i april 1691, 9-10 kolmilor stående resta som de inte vågade kola innan de visste om järnbruket skulle komma till stånd. Trots den relativa närheten till Eckersholm sade de sig inte ha någon avsättning för på kolen (Ibid:661-662).

Vi vet således att man vid 1600-talets slut använde resmilor och det är möjligt att de kolbottnar som i dag återfinns vid Östermoskog är från 1690-talet och framåt. Anteckningen om att bönderna hade svårt att få avsättning på kol tyder på att de inte brukade kola för Eckersholm eller andra bruk som hade egna underliggande bönder som skötte kolning och körslor.

I en trakt där förusättningarna för jordbruk inte var de allra bästa

har kolningen och körslorna till bruket varit en näring att räkna med. De gav reda pengar, eller varor som kunde säljas och omsättas till pengar. Dessa sysslor, liksom tjärframställning etc brukar lite slarvigt betecknas som *binäringar*, men mycket tyder på att man tidigt, kanske redan vid 1500-talets mitt hade en näringsmässig tudelning av Jönköpings län, där man i den västra länsdelen såg *binäringarna* som, om inte viktigare så åtminstone, lika viktiga som jordbruket (Vestbö-Franzén 2005:103-108).

Wåge Tolf som skrivit en artikel om kolningen i Byarumstrakten ger en del viktiga upplysningar. Resmilorna fick inte resas allt för långt från vatten, gärna vid någon kärrkant. Marken fick dock inte vara fuktig. Vattnet var viktigt framför allt då milan skulle rivas. Tolfs informant, kolaren Titus Magnusson från Jorarp i Byarums socken, berättade att de vanligtvis kolade på gamla kolbottnar. Här var redan grävda stybbgropar och man behövde bara skyffla den gamla kolbotten jämn innan en ny mila restes (Tolf, 1962:21-28).

Uppgiften om att en kolbotten kan spegla flera kolningar är viktig information att ha med sig när kolbottnar skall undersökas arkeologiskt. Det påverkar framför allt hur och var man skall ta kol för C-14 datering. Det visar även att antalet kolbottnar inte kan användas som ett mått på hur mycket som har kolats i ett område.

FIGUR 4. Flera rotvältor bar spår efter den kolningsverksamhet som bedrivits i området sedan 1600-talet. Särskilt mycket kol fanns i rotvältor som låg nära en kolbotten. Foto: Ådel V. Franzén.

Sammanfattning

Området för naturreservatet Östermoskog är ett exempel på det hävdade utmarksområdet. Området har varit betesmark samt mark för täkt av ved och virke till Vaggeryd sedan medeltid och framåt. Åvekarna längs med Lagan där man har tagit madhö har varit en viktig foderresurs under samma tidsperiod. En viktig färdsselled har gått genom området i NNV-SSO riktning och troligen har mycket mer människor passerat genom området under medeltid och stormaktstid än vad som är fallet i dag.

Ett soldattorp, Moen, etablerades på de magra sandmarkerna under 1680-talet. I dag finns fysiska lämningar efter torpet och dess åkermark även om själva stugan förefaller ha demonterats helt när byggnaden flyttades på 1830-talet. Söder om Moen etablerades under 1800-talet två backstugor, även dessa vid namn Moen. Lämningar finns i dag kvar av spismursröse och väggkonstruktion. I anslutning till backstugorna finns flera spår efter kulturväxter, t ex poppel och spirea (David Göransson, skogsstyrelsen).

Inom hela området finns uppskattningsvis 50-75 kolbottnar. Dessa speglar en kolningsverksamhet under perioden mellan 1690 och 1900-talets början. Det är troligt att Vaggerydsbönderna framför allt kolade till järnbruket vid Götafors. Den omfattande kolningsverksamheten bör ha gett området en öppen karaktär med en allt mer glesnande tallskog.

Utmarksområdet vid Östermoskog är ett intressant exempel på den hävdade utmarken. Den som på stor- och lagaskifteskartorna endast markeras med några trädsymboler och tillsynes bildar ett odlingslandskapets ”baksida”. Börjar man skrapa på ytan, studera områdets fysiska lämningar, den biologiska mångfalden och får grepp om människorna som vistats och arbetat där växer det så småningom fram en helt annan historia.

Fynd

I samband med inventering i fält tillvaratogs ytligt liggande föremål från den ena backstugan Moen som var bebodd under 1800-talet. Torpgrunden var kraftigt omrörd. Uppröjningsarbete efter stormskadade träd hade pågått i området och troligen har borttagande av rötter fläkt upp marken här. De ytliga föremål som tillvaratogs bestod av diverse järnföremål, nitar, bleck, spik och en krampa. Några bitar benavfall tillvaratogs liksom en bit fönsterglas. Små bitar av puts, troligen från en spiskåp, tillvaratogs (TABELL 2). Även vid den andra backtugan fanns lösa föremål synliga i markytan, men dessa fick ligga kvar i avvaktan på en eventuell framröjning och friläggande av torp- och backstugelämningarna.

Nr	Klassifikation	Sakord	Material	Fynd- omständighet	Antal fragment	Antal ex	Vikt g	Längd mm	Bredd mm	Koordinater
1	Fästelement	Nit	Järn	Ytfynd i kraftigt omrört lager	3	3	9,8	50	19,5	x: 6376784 y: 1402292
2	Övrigt	Glasbit	Glas	Ibid	1	1	0,5	16	11	Ibid
3	Övrigt	Bleck	Järn	Ibid	1	1	3,7	35	28	Ibid
4	Övrigt	Krampa	Järn	Ibid	1	1	36,9	88,5	27,5	Ibid
5	Fästelement	Spik	Järn	Ibid	1	1	7,1	82,5	4	Ibid
6	Redskap	Bryne	S a n d - sten	Ibid	1	1	30,9	71,5	26,5	Ibid
7	Övrigt	Bleck	Järn	Ibid	1	1	33,9	74	56,5	Ibid
8	Byggnads- material	Puts	Kalk	Ibid	17	?	18	36	29	Ibid
9	Hushållsavfall	Ben	Ben	Ibid	1	1	2,2	42	12,5	Ibid
10	Hushållsavfall	Ben	Ben	Ibid	1	1	31,8	114	36	Ibid

TABELL 2. Fynd från den södra av backstugorna Moen. De tillvaratagna fynden var ytfynd som kommit i dagen i samband med maskinuppröjning av rotvältor i området.

Åtgärdsförslag

Länsmuseet betonar framför allt områdets pedagogiska potential. Genom att lyfta fram och förklara områdets natur- och kulturhistoriska företeelser kan en förståelse skapas för den hävdade utmarken. En genomtänkt skyltning är ett sätt att lyfta informationen om vad som finns i området. En annan är att röja fram och synliggöra de fysiska resterna efter torp och backstugor samt deras åkermark och ängar. Här ingår givetvis även att lyfta fram de biologiska spåren, ängsvegetationen som de kring backstugorna planterade popplarna och spireabuskarna.

Inäggarna var inhägnade, liksom ängsvekarna längs med Lagan. I pedagogiskt syfte kan vissa delar av hägnadssystemen återskapas för att ge en rumslig förståelse för landskapets organisation under den tid torp och backstugor fanns i området. I samband med friläggande och röjning kring torp och backstugor bör ytligt liggande föremål tillvaratas och registreras. Vägarnas roll i området bör likaså lyftas fram. Mycket av 1800-talets vägnät finns i dag kvar som promenadstigar. Det är viktigt att om dessa skall beläggas att det sker med ett organiskt material, t ex bark och att man undviker t ex singel eller stenkross. Den närmast hålliknande väg som går mellan de två backstugorna och ner mot Lagan bör inte beläggas.

Genom skyltning bör kolningslämningarna i området lyftas fram och sättas i ett större rumsligt samband där kolningen i området knyts till verksamheten vid Götafors bruk.

Administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr: 388/04
 Beställare: Vaggeryds kommun
 Rapport- och fältansvarig: Ådel V. Franzén
 Fältpersonal: Ådel V. Franzén
 Fältarbetstid: 11/4, 16/5, 29/6 -06 m fl
 Län: Jönköpings län
 Kommun: Vaggeryd
 Socken: Byarum
 Församling: Byarum
 Fastighetsbeteckning: Stg 375, 376 m fl
 Belägenhet: Ekonomiska kartans blad:
 6E 5a
 Koordinater N:
 x:6377417
 y:1402256
 S
 x:6376060
 y:1401903
 Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

- Ingefjäll, Ingemar och Hermansson, Anna Lisa, 1995: "Torp och backstugor under Taglarp, Bäck och Vaggeryd samt Vaggeryds kvarn och såg." Ur *Byarums Hembygdsförenings Årsskrift 1995*, s 88-120. Vaggeryd.
- Lönnberg, Egil, 1953: Götafors, Lindefors och Thimsfors. Tre järnbruk i Småland. Ur *Munksjö bruks minnen* (red. Elis Bosacius), s 645-746. Jönköping.
- Rogberg, Samuel och Ruda, Erik, 1770: *Historie Beskrifning om Småland i gemen, I synnerhet Kronobergs och Jönköpings Länar, ifrån äldsta til närvarande tid, om Thes Politie, Natural-Historia, Bergwärl, Kyrko=stat, folkmängd, Hushållning, Kyrkor, Slott och Herregårdar, med mera mines wärdt*. Karlskrona.
- Tolf, Wåge, 1962, Om kolning. Ur: *Byarums hembygdsförening, 1962*, s 21-28. Vaggeryd.
- Vestbö-Franzén, Aadel, 2005, *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550-1700*. Stockholm/Jönköping.

Muntliga källor:

Hans Göransson, Vaggeryd kommun.
David Göransson, Skogsstyrelsen.

Arkiv

F-topo. Ortnamnsdatabas upprättad av Jan Agertz, namnforskare, Jönköpings läns museum.

Kartunderlag

Digitala fastighetskartan

Lantmäteriet i Gävle, nättjänst: ArkivSök.

Byarums socken, E21.

10:1 Bäck, Storskifte, Jonas Gideon Svanström, 1817.

10:2 Bäck, Enskifte, Jonas Alvin, 1822-1824.

23:1 Gärhov (Gärde/Övraby), Arvid Mårtensson Hagman, 1720.

42:1 Möllna rågångsbestämning, Nils Esping, 1761.

42:2 Möllna Storskifte på utmark. Magnus Justus Ek 1803-1805.

58:1 Taglarp. Storskifte på inägor. Gustav Esping 1798.

66:1 Vaggeryd, Storskifte. Magnus Justus Ek, 1803.

66:2 Vaggeryd, Klyvning. Jonas Gideon Svanström, 1814.

66:3 Vaggeryd, Laga skifte. August Johan Engström, 1863-1864.

Figurförteckning

Figur 1. Analysområdet och dess fornlämningsmiljö.

Figur 2. Utdrag ur storskifteskartor över Vaggeryd och angränsande byar.

Figur 3. Förenklad skiss över landskapet vid Östermoskog kring åren 1830-1840.

Figur 4. Foto av rotvälta med ytligt liggande kol från en kolbotten. Foto: Ådel V. Franzén.

Tabellförteckning

Tabell 1. Fornlämningar och kulturhistoriska lämningar i anslutning till analysområdet.

Tabell 2. Tillvaratagna ytligt liggande fynd från backstugan Moen.

På kartan ser området vid Östermoskog inte mycket ut för världen. Ett skogsområde; en utmark. Men så börjar man studera områdets historia och utmarken befolkas. Man går ut i fält och hittar lämningarna efter bebyggelse, odlings- och kolningsverksamhet. De äldre kartorna vittnar om hävdade ängar längs med Lagan och områdets stigar speglar socknens äldre vägnät. Nu står Östermoskog inför omvandlingen till naturreservat. Då är det viktigt att kunna lyfta fram och synliggöra spåren efter mänsklig aktivitet.

